

TAMÁSNÉ SZABÓ CSILLA*

PESTY FRIGYES HELYNÉVGYŰJTEMÉNYE**

Kulcsszavak: *helynévgyűjtés; szinkrón gyűjtés; Pesty helynévgyűjtésének előzményei; Pesty kéziratos helynévgyűjteményének hatása a kutatásra*

ELŐZMÉNYEK

A magyar tudományosságban a helynevek iránti érdeklődés a 19. század elejétől érhető tetten. Erről a kérdéskörrel Szabó T. Attila írt részletes tanulmányt,¹ amelyben megvizsgálja, hogy a korszak tudósai milyen kérdésekre kerestek választ, mikor és hogyan kezdődik a helynévgyűjtés és -értelmezés, a korabeli gyűjtések hogyan hasznosulnak a tudományos kutatásban. A korszakban a helyneveket leginkább történeti, valamint néprajzi szempontból vizsgálták, csak valamivel később váltak a nyelvészeti kutatás tárgyává. Az első írásos utalás a helynevek gyűjtésének, megismerésének igényére Virág Benedek egyik levelében olvasható, amelyet Kazinczynak írt 1804-ben: „Te most sok helyen megfordulsz, tudd ki a’ legkisebb folyónak, tónak régi vagy új nevét sat.”² A nyelvújítás korában tehát, amikor a magyar nyelv szókincsét nem csupán megújítani, hanem a nagy nemzetek példáját követve dokumentálni, a nyelvi jelenségeket leírni igyekeztek, természetesen irányult a figyelem a tulajdonnevek felé is.

A korszak kiemelkedő tudósa, gróf Teleki József, egyik korai pályamunkájában a helynevekről is említést tesz. A Magyar Nemzeti Múzeum 1815–1816-os és 1817-es évi pályakérdései közül az egyik egy „Magyar Szókönyv” megalkotásának módjára

* TAMÁSNÉ SZABÓ Csilla (1968), PhD, tudományos munkatárs, az Erdélyi Múzeum-Egyesület Jakó Zsigmond Kutatóintézetének tudományos munkatársa és a Magyar Nemzeti Helynévtár Erdély térségi koordinátora, Kolozsvár, tcsilla68@yahoo.fr

** A tanulmány a *Magyar Nemzeti Helynévtár Program* (az *MTA Tudomány a Magyar Nyelvért Nemzeti Program* alprogramja) keretében készült.

1 SZABÓ T. Attila: *A magyar helynévkutatás a XIX. században* = uő: *Nyelv és település*. Európa, Bp., 1988 (a továbbiakban SZABÓ T.: *A magyar helynévkutatás*). 13–84.

2 *Kazinczy Ferencz levelezése*. III. Kiad. DR. VÁCZY János. MTA, Bp., 1892. 208. Virág Benedek Kazinczy Ferenchez, 1804. július 30.

vonatkozik, erre készült az *Egy tökéletes magyar szótár' elrendeltetése és készítés módja* című munkája, melyben arról értekezik a helyneveket illetően, hogy azok felvehetők a szótár második „toldalékába”.³ Nem lehet véletlen az sem, hogy 1837-ben a Magyar Tudós Társaság pályázati kiírást tett közzé „melyek a két hazában és hajdani magyar tartományokban részint fenlévő, részint régi emlékekben található, azon magyar hangzatú helyírási (topographiai) és család-nevek, mellyeknek eredeti jelentését bizonyossággal vagy legalább hihetőséggel meghatározhatni?” kérdéskörben, hiszen akkor már hét éve Teleki József volt a Társaság elnöke. A pályatétel azonban nem a helynevek rendszeres gyűjtését, hanem megfejtésüket szorgalmazta. Nem volt sikeres, mégis fontos mozzanat ez, hiszen európai viszonylatban is mutatta a testületnek a korszerű tudományos kérdések iránti fogékonyságát.

A 19. század közepén Révész Imre teológus az *Új Magyar Múzeumban* (1850, 1851) magyarázat nélkül, szótárszerűen összeállított helynévgyűjteményt⁴ közöl, amely kb. kétezer címszót tartalmaz az ország minden részéből. Ő elsődleges feladatnak a helynévgyűjtést tekinti, és nem a magyarázatot. Ugyanakkor egy másik közleményében⁵ Révész kifejti, hogy a helynévmagyarázathoz szükség van összehasonlító anyagra is, sőt a rokon nyelvek és a magyarsággal együtt lakó népek helyneveivel való egybevetés is elengedhetetlen.

Balkányi Szabó Lajos, aki Révész Imréhez hasonlóan szintén Debrecenben élt, talán az ő hatására, 1865-ben kétszáznál több debreceni helynevet közöl. Ez az első közlés, amely egyetlen településre vonatkozik, igaz, nem teljes az anyag, de a közlőnek nem is volt ilyen szándéka.⁶

3 GRÓF TELEKI JÓZSEF: *Egy Tökéletes Magyar Szótár'. Elrendeltetése, készítése módja. 1817. esztendőre = Jutalom feleletek a' Magyar nyelvről, a' Magyar Nemzeti Museum 1815. 1816. 1817. esztendei kérdéseire.* II. Kiad. HORVÁT István. Pest, 1821. Ebben a munkában a következőt írja: „A tulajdon neveket, azok akár embereknek, akár Országoknak tartományoknak, városoknak, hegyeknek, vizeknek, helységeknek 's a' t. nevezeteik legyenek, nagyobb részint nem találjuk fel a szótárokbá (...) Egy hasonló második toldalékában lehetne a' nevezetesebb hazai vidékek, Városok, helységek, vizek, hegyek 's a' t. és az olly idegen tartományok, Országok, városok, 's a' t nevezeteit, mellyeknek nyelvünkben különös eredeti nevek vagyon, felvenni. Ezek tulajdonképen inkább a' földleirási Lexiconokba tartoznának, mivel mindazonáltal azok nélkül a' közbeszédben sem lehetünk el, és különösen a' hazaiak nemzésének megvisszálása, nyelvünk egész alkotásába, nagy világot önthet, azokat a' nyelvünk gyarapodását tárgyazó szótárunkban egészen elmellőznünk nem lehet, sőt a' szónemzés' voltaképen való kifejtésének tekintetéből kénytelenek leszünk, a' hazai helységek vizek és erdők közül némelly kevésbe nevezetésekről is említést tenni”. Uo. 17–18.

4 RÉVÉSZ Imre: *Magyar helynevek.* I–III. Új Magyar Múzeum I(1851). 1. sz. 510–513; II(1851). 1. sz. 161–164, 310–315.

5 Uő: *A magyar helynevek nyelvészeti tekintetben.* Új Magyar Múzeum III(1853). 1. sz. 76–91.

6 BALKÁNYI SZABÓ Lajos: *Debrecen helynevei. 100 helynévnek történeti, szájhagyományi és szónyomozási magyarázata.* Debrecen, 1865. 55.

Fontosnak tartom kiemelni Szabó Károly történész, bibliográfus, a kolozsvári egyetemi könyvtár igazgatójának ez irányú munkásságát is. Ő Köröstarcsa helyneveit gyűjtötte össze.⁷ Módszertanilag lényeges szemléletváltás jellemzi ezt a munkát: fontosnak tartja a helyismeretet, a lakosokkal (adatközlőkkel) való kapcsolatot, ismeretséget. Szerinte a gyűjtést települések és tájegységek szerint kell végezni, és ugyan-csak nála jelenik meg először a teljességre való törekvés igénye.

1853-ban egy, Toldy Ferenc nevéhez fűződő, újabb felhívást tett közzé az Akadémia helynevek gyűjtésére, magyarázatára, melynek végső célja az, hogy egy nagy „helyirati szótár” jöjjön létre. Ez a próbálkozás is kudarcba fulladt, nem volt számottevő érdeklődés e nagy lélegzetű munka iránt.

PESTY FRIGYES ÉLETRAJZA ÉS MUNKÁSSÁGÁNAK RÖVID ÁTTEKINTÉSE

Pesty Frigyes munkássága egyaránt fontos a nyelvészek és a történészek számára. Pesty 1823. március 3-án született Temesváron, polgári családban.⁸ Tanulmányait Temesváron, majd Szegeden végezte. Jó íráskészséggel rendelkezett, már diákkorában megmutatkozott irodalmi tehetsége. Azonban nem kötelezte el magát a költészet iránt, hanem a bölcsészettudományok több területén, de a természettudományokban is nagy jártasságra tett szert, igazi polihisztor volt. Mintegy nyolcezer kötetes könyvtárat gyűjtött össze. Jó önkritikával rendelkezett, mert az 1848-as forradalom előtti időből származó irodalmi termékeit sosem tette közzé. Pályafutásának alakulását az 1848–49-es forradalom és szabadságharc körül kialakult politikai hangulat befolyásolta, nézetei miatt Temesvár egyik külvárosába internálták, majd szolgálatait Klapkának felajánlva, beosztást kapott a hadminisztérium igazságügyi osztályára. 1849 augusztusában emigrált, Vidinbe ment. Októberben hazatért, majd bebörtönözték, Pesten tartották fogva novembertől februárig.

1850-ben alakult meg a Temesvári Kereskedelmi- és Iparkamara, mely Pestyt titkárává választotta, 1864-ig itt dolgozott. Eközben több érdekes megbízatást is kapott: 1857-ben Bécsben statisztikai kongresszuson vesz részt, de öt évvel később, 1862-ben részt vesz a londoni világkiállításon is. Időközben az országban is sokat utazik, tanulmányozza a bányaiipart és a mezőgazdaságot. Európában is utazgatott: járt Németországban, Franciaországban, Belgiumban és Hollandiában is.

1858-ban sikerült lapot alapítania *Delejtű* címmel, amely hetente jelent meg, vegyes tartalommal. 1861-ig szerkeszti ezt a lapot, mely számunkra azért érdekes, mert

7 SZABÓ Károly: *A magyar helynevekről*. Új Magyar Múzeum I(1851). 1. sz. 370–377.

8 ORTVAY Tivadar: *Emlékbeszéd Pesty Frigyes rendes tagról = Emlékbeszéd a M.T.Akadémia tagjairól*. VII. 1. Szerk: A Főtitkár. Bp., 1891 (a továbbiakban ORTVAY: *Emlékbeszéd*).

helynévgyűjtéseket is közölt benne. Ugyanakkor, már az ötvenes évek elejétől kezdve foglalkoztatta a helynévgyűjtés és a helynevek tudományos jelentősége: számos, figyelemre méltó kijelentése árulkodik erről, melyek például a *Magyar Sajtó*-ban olvashatók.⁹ Olyan megállapításokat tesz, hogy a legszerencsésebb a helynévgyűjtést a lakóhelyünkön végezni, a helynevek ismerete a nemzeti öntudatot és a honismeretet egyaránt előmozdítja, hasznára van történettudománynak és a nyelvészetnek is. Ugyanakkor a helynevek a nyelvnek a hagyományokat leginkább őrző rétegéhez tartoznak, a nyelvbeli régiségek tanulmányozhatók általuk. Felhívja a figyelmet arra is, hogy pusztán hasonló hangzás, azaz „hang-hasonlat” alapján nem szabad etimológiai következtetéseket levonni.

1859-ben választotta a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává, de székfoglalóját csak 1861-ben tarthatta meg,¹⁰ mert 1860-ban újra rövid osztrák fogságot szenvedett. 1861-ben megválasztják országgyűlési képviselőnek, majd 1864-ben a Pesten alakuló első Magyar Iparbank titkárává választják, így Pestre költözik. Hivatali teendői mellett érdeklődése egyre inkább a történettudomány felé irányul, 1867-ben kezdeményezi a Magyar Történelmi Társulat megalapítását, mely Ipolyi Arnold és Horváth Mihály támogatásával meg is valósult, ugyanekkor indították szakfolyóiratát, a máig megjelenő *Századok* címűt. A későbbiekben családi levéltárkutatással foglalkozott, számtalan munkája jelent meg, melyeknek értékelése a történészek feladata. 1876-ban választották meg második alkalommal is országgyűlési képviselőnek, ezúttal Körmöcbányán, 1877-ben pedig az Akadémia rendes tagjává avatták. Számos történeti munkát publikált, erősen foglalkoztatja a horvát kérdés, ezt a problémakört több cikkben is taglalja.¹¹ Élete utolsó szakaszában a helynevek feldolgozása kerül a középpontba, 1888-ban jelent meg nagyszabásúra tervezett munkájának első kötete *Magyarország helynevei* címmel.¹² Ez a fontos műve azonban torzóban maradt: egyre súlyosbodó szívbetegsége miatt 1889. november 23-án hirtelen elhunyt.

A HELYNÉVGYŰJTEMÉNYRŐL

A 19. században Pesty Frigyes volt az, aki egy, az egész országra kiterjedő helynévgyűjtést kezdeményezett, és sikerre is vitt. Érdeklődését a helynevek iránt minden

9 *Magyar helynevek*. Magyar Sajtó III(1857). 244. sz.

10 Akadémiai székfoglalójának címe *A templáriusok Magyarországon*. Vö. ORTVAY: *Emlékszed.* 13.

11 *Lehet-e államjogi szerződést kötni Horvátországgal?* Egyetértés VII(1885). 185–186; *Horvát szövetségek*. Pesti Hírlap VII(1885). 246. sz.; *Az államegység és a horvátok*. Budapesti Hírlap VI(1886). 107. sz.

12 Teljes címe: *Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben*. I. MTA Történelmi Bizottsága, Pest, 1888.

bizonytal az Akadémia felhívásai és az *Új Magyar Múzeumban* megjelent cikkek keltették fel. Az 1850-es évek vége felé ő maga is közöl helynévkutatással kapcsolatos fontos megállapításokat, ugyanakkor saját szerkesztésű lapjában, a *Delejtűben* is folyamatosan közöl mások tollából is származó helynévmagyarázatok. Pesty jó szervezőkészséggel rendelkezett, és hamar átlátta, hogy a teljes országra kiterjedő helynévgyűjtést csakis a hivatalos szervek bevonásával lehet sikeresen lebonyolítani. 1863. március 26-án levelet írt Csengery Antalhoz, aki az Akadémia elnökhelyettese volt, országgyűlési képviselő, hogy támogassa egy országos helynévgyűjtés elindítását célzó szándékát.¹³ Időközben Pesty a Magyar Királyi Helytartótanácsához, az erdélyi főkormánysszékhöz, az oláh-, szerb- és német-bánsági határőrezred parancsnokságához, valamint a Titel-határvidéki zászlóaljhoz fordult a kérésével, hogy a helynevek gyűjtését hatósági munkaként rendeljék el. A megkeresett intézmények közül a Magyar Helytartótanács és az erdélyi főkormánysszék válaszolt pozitívan, a Helytartótanács az Akadémiát, a főkormánysszék az Erdélyi Múzeum-Egyesületet kérte fel véleményezésre a terv tudományos hasznát, illetve megvalósíthatóságát illetően.¹⁴ Mindkét felkért intézmény támogatásra érdemesnek ítélte a tervet, ami valószínűsíthető volt, hiszen Pesty az Akadémiánál élvezte Csengery pártfogását, annál is inkább, hogy pár évvel korábban Pestynek sikerült egy kiváló eredménnyel záruló gyűjtést lebonyolítania az Akadémia anyagi támogatására.¹⁵ Az Erdélyi Múzeum-Egyesület is pozitív választ adott, ami szintén természetes, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a Történeti Szakosztályban bírálták el, amelynek Szabó Károly is tagja volt, aki, mint fentebb olvashattuk, maga is foglalkozott a helynevekkel.¹⁶ Ilyenformán tehát, mivel a helynévgyűjtés ügyét e két fontos tudományos intézmény támogatta, Pesty ugyanebben az évben¹⁷ először 3500, majd 6000 utasítást küldött a helytartótanácsához, azzal a céllal, hogy minden községhez eljuthasson egy, és hogy a gyűjtés mihamarabb elkezdődjék. Később további 3000 kérdőívet nyomtattat, saját költségén. A kérdőíveket, a magyar mellett, a kisebbségek nyelvén, német, román, szlovák nyelven is kinyomtatják.

Némi késlekedés után, 1864-ben, az erdélyi gyűjtés elindításához szükséges lépéseket is megtették. A helynévgyűjtés ügyét segítette, hogy ebben az évben Pesty Temesvárról a fővárosba kerül, így a hírverés, a sajtóban való megjelenés is hatékonyab-

13 SZABÓ T.: *A magyar helynévkutatás*. 40.

14 Uo.

15 1860-ban Dessewffy Emil az Akadémia alaptőkéjének növelésére önkéntes adakozásra tett felhívást. Ezt Pesty felkarolta, és mintegy egy hónap alatt 15 000 forintot sikerült összegyűjtenie hazafias adományként. Vö. ORTVAY: *Emlékezésed*. 12–13.

16 SZABÓ T.: *A magyar helynévkutatás*. 42.

17 Ti. 1863-ban.

bá válik. A *Pesti Napló*ban¹⁸ is közöl cikket a kezdeményezésről, és már 1864 őszén jelentős eredményekről számol be a lap hasábjain.

A kérdőív szövege a következő volt:

„Helynevek _____ községből, _____ megyéből.

Az adatgyűjtés következő kérdőpontokra terjed ki:

1. A megyének, kerületnek, járásnak, széknak neve, hová a helység tartozik. A terület ezen politikai felosztásán kívül némelykor vidék, környék, táj is bir külön elnevezéssel, vagy több falvak csoportozata közös név alatt ismertetik. A hol ilyesmi előfordul, az összeírásban figyelembe veendő, és ha lehet magyarázandó.

2. A községnek, városnak hányféle neve él most; melyik neve bir csak helybeli elterjedéssel, melyik ismeretes országszerte. – Sajátos jelenség, hogy a magyar és román falvak a körülfekvő szász falvak által Erdélyben német elnevezést nyernek, mely elnevezésről az illető magyar és román falvak lakosainak sejtelmük sincs, és mely különben is csak kis elterjedéssel bir. Viszont sok szász és román falu magyar névvel is bir, miről az illető szász és román falvaknak tudomásuk nincs. Ily viszonyok az ország minden részeiben foroghatnak fenn, hol több ajku a lakosság, azért felemlitendők.

3. Volt-e hajdan a községnek más elnevezése? Vagy tán csak különfélekep iratott a mostani helynév?

4. A község mikor emlitetik legkorábban?

5. Honnan népesitetett?

6. Mit lehet tudni köztudomásból, hagyományból, irott vagy nyomtatott emlékekből a név eredetéről, értelméről, mindegyik nyelvű helynévre nézve?

7. A község határában előforduló többi topographiai nevek, például: mező, dűlő, szántó, forduló, legelő, kaszáló, puszta, sivatag, liget, berek, erdő, rengeteg, zug, határ, tanya, csárda, major, szállás, kert, szőlős, árok, rom, irtvány, tisztás, hát, halom, domb, csucs, orom, magaslat, fensík, hegy, hegygerinc, hegylanc, szikla, bérc, bánya, barlang, örvény, szoros, zuhatag, forrás, kut, ér, tó, folyó, patak, (megkülönböztetvén minden nevet, melyet ilyen fő- és mellékptak eredetétől egészen kifolyásáig más folyóba nyert), mocsár, posvány, láp, ingovány, nádas, rét, kompállás, rév, gázló, sziget, fok. stb. Lényeges feladata az összeírásnak, hogy az itt említett tárgyak tulajdon nevei

18 *Hazánk helynévtára ügyében.* Pesti Napló 15(1864). 4216. sz.

minél kimerítőbben és minél pontosabban följegyeztessenek. Ahol lehet, itt is a 6-ik pont alatti kérdés figyelembe veendő. Ide tartozik sokszor a külvárosok, városrészek, utak, térek (!) és utcák neveinek felemlgetése, ha ezen nevekben valami eredetiség lappang, vagy ha nemzeti emlékekkel összekapcsolvák, és így rólok történetileg vagy nyelvészetileg valami felderítés várható. Mezők, dűlők, szántók, legelők, puszták, rétek, fordulók és hasonló tárgyak neveinél célszerű volna az illető tárgy természeti tulajdonságáról rövid megjegyzést tenni, minthogy abból sokszor felvilágosítást vehetni a név értelmére. Például: Gányér, vizes, lapályos szántóföld Szalontán. Kós tava, szép legelő, erdős hegyek közt. Karakó, csavargó patak. Gyűrűzug, egy zug, mely körül a Berettyó félkört képez. Ondód sík fekete föld, néhol szíkes Debrecennél. Szódob, egy völgy, mely jól visszhangzik, Biharban. Tőtevény, feltöltött és árkolt szántóföld, Kocsordon. Üllő, állóvíz, mely kiszáradni nem szokott, Karcagon. Petrisán, nagy őserdő, melyben őzek is vannak, Békésben. Vica, vízer, melyben sok apró hal van, Békésben. Siskadűlő, szántóföld pusztja a kecskeméti határban, hajdan falu. Ders, egy tiszta s talán irtott hely az erdőben, biharmegyei Siteren. Bágy, rétes víz, mely igen lassan foly, H. Nánáson. Bokróc, kút cserés, bokros helyen, Margitán. Világos, hogy hol a 2–6-ik pontban kért közleményeknek helye nem lehetne, ott a helynévhez legalább ily, a természeti tulajdonságot illető jegyzéseket mindig csatolhatni. Végre a 7-ik pont alatti helynevek érdekében van, hogy az illető megnevezett tárgynak fekvése is emlegettessék, t. i. neveztessenek a határos, szomszéd területek”.¹⁹

A *Pesti Naplóban Magyarország helynévtárának ügye*²⁰ című cikkében Pesty a gyűjtési mozgalom céljáról is értesíti a nagyközönséget, s ez nem más, mint Magyarország történeti helynévtárának létrehozása. Ebből a cikkből kitűnik, hogy Pesty teljességre törekedett, ezért minden élő „topographiai név” felveendő volt, de emellett szorgalmazta az elpusztult településnevek feltüntetését az oklevelekből is. Ugyanakkor igyekezett felhívni a figyelmet a telekkönyvi térképekre, a régi terv- és térrajzok helynévanyagára is. Hogy a gyűjtési kedvet serkentse, és ösztönözze a kérdőívek mielőbbi visszaküldését, az akkorra már beérkezett anyagból Pesty kiemeli a legjobb, legalaposabb gyűjtéseket is (bár ekkor az erdélyi anyag még nem érkezett be hozzá). 1865 elején Pest városának tanácsulése is foglalkozott az ügygel, Duliczky Vilmos

19 SZABÓ T.: *A magyar helynévkutatás*.

20 Pesti Napló 15(1864). 4417. sz.

levéltáros kapta a feladatot, hogy elkészítse a főváros helynévanyagának összegyűjtését.²¹

1865 végére, 1866 elejére befejeződött Pesty gyűjtési mozgalma, 68 vaskos kötetben eljutott hozzá az összegyűjtött anyag²². Azóta sem sikerült ekkora mennyiségű adatanyagot összegyűjteni egy időben, egyetlen nagy szinkrón anyagként az eltelt százötven évben. Erre több próbálkozás volt, legújabbban a *Magyar Nemzeti Helynévtár Program*²³ vállalkozik a feladatra, ezúttal minden adott, hogy sikerüljön a tervet véghez vinni.

Pesty Frigyes helynévgyűjteményének kéziratos anyagát az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában őrzik.²⁴ Tekintettel arra, hogy a gyűjtésben nagyon sokan részt vettek, igencsak egyenetlen az anyag, vannak nagyon részletes leírások is, de találni olyan települést is, ahonnan alig néhány adatot küldtek be, sőt esetleg egyáltalán nem küldtek be helyneveket. Ezt a tényt már a gyűjtések beérkezése során is tapasztalta Pesty, éppen ezért kieszközölte, hogy 1865-ben a magyar királyi helytartótanács kérjen kiegészítéseket, hiánypótlásokat a nem kielégítő módon elvégzett gyűjtésekhez. Ezt a helytartótanács meg is teszi, újabb felszólítást küldve ki.²⁵

A HELYNÉVGYŰJTEMÉNY UTÓÉLETE, HATÁSA A TUDOMÁNYOS KUTATÁSBAN

A helynévkincs kiaknázásáért Pesty nem sokat tett, állapítja meg Szabó T. Attila,²⁶ aki szerint valószínűleg maga is meglepődhetett az anyag gazdaságán, hatalmas méretei talán eltántoríthatták a részletes feldolgozástól. A 60-as évek végétől Pesty, mint fentebb leírtam, leginkább történettudománnyal foglalkozott, és háttérbe szorult a helynevek iránti érdeklődése. Élete vége felé látott napvilágot azonban egy többkötetesre tervezett munka első kötete *Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben*²⁷ címmel, amelyben történeti, földrajzi és nyelvészeti tények figyelembevételével magyarázza a helyneveket. Ebben a munkájában részben a helynévgyűjtemény anyagát tárgyalja, de más olyan térségekre is kiterjesztette a vizsgálatot, ahol magyarok éltek.

21 SZABÓ T.: *A magyar helynévkutatás*. 44.

22 SZABÓ T.: *A magyar helynévkutatás* című munkájában részletezi a beérkezett anyagmennyiség felhasználását. (Vö. Jegyzetek 499–500.)

23 Vö. https://mnhp.unideb.hu/oktatas_tananyagok.php (Utolsó megtekintés: 2023. 06. 07.)

24 Jelzete: Fol. Hung. 1114.

25 SZABÓ T.: *A magyar helynévkutatás*. 82–84.

26 Uo. 45.

27 Pesty Frigyes: *Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben*. I. MTA Történelmi Bizottsága, Bp., 1888.

A fenti nagy munkája mellett azért Pesty több cikket, tanulmányt is közölt, amelyeknek forrásanyagául a helynévgyűjtemény szolgált, ezeknek zöme a *Századok* című folyóiratban jelent meg.²⁸

Bár magát a helynévgyűjteményt sohasem dolgozták fel teljes egészében, még részben is kevésbé, Pesty nagy helynévgyűjtési mozgalma mégsem maradt eredménytelen. Utóhatásaként fontos kiemelni, hogy a 19. század utolsó negyedében megszáporodtak az ilyen jellegű gyűjtések, feldolgozások. Ilyen például a Ortway Tivadar munkássága, aki elsőként írta meg Magyarország történeti vízrajzát.²⁹ 1872-től az induló *Magyar Nyelvőr* című folyóirat, melynek főszerkesztője Szarvas Gábor, a népnévtudományi munkatervének fontos részeként tekint a helynévgyűjtésre is, így a nyelvészek számára is fontossá válik a gyűjtőmunka. Ekkoriban válik hangsúlyossá a korabeli anyag összegyűjtésének a fontossága, és kevesebb figyelmet fordítanak az elméleti vizsgálatokra (korábban a magyarázaton volt a hangsúly). A folyóiratban megjelenő helynévgyűjtések leginkább pusztai felsorolások, és gyakran nagyon hiányosak is. Pesty Frigyes nagy vállalkozása a későbbiekben hasonló célok kitűzésére serkent más kutatókat is. Erdélyben Szabó T. Attila iskolateremtő munkássága, a történeti és előnyelvi helynévgyűjtési programja is teljes körű helynévgyűjtést és feldolgozást tervezett, de a második világháború, majd a kommunizmus nem tették lehetővé terve megvalósítását. Tervét a *Kalotaszeg helynevei*³⁰ című kötete illusztrálja, valamint a történeti helynévgyűjtését közlő többkötetes sorozat, melyet csak a 2000-es években sikerült megjelentetni.³¹ A 1970–80-as években Magyarországon, Erdélyben pedig különösképpen a kommunizmus bukása után, 1990-től kezdődően vett nagyobb lendületet a helynévgyűjtés és a gyűjtések közzlése. Ezekről több számvetést is készített Hajdú Mihály, Hoffmann István,³² Murádin László,³³ illetve Csomortáni Magdolna.³⁴ Újjáalakulása után az Erdélyi Múzeum-Egyesület, a hagyományokat követve, újra célul tűzte ki a helynévgyűjtés és -feldolgozás támogatását. Ennek a

28 *Magyarország vízhalózata a régi korban*. Századok I(1867). 68–78; *Magyarországi helynevek, Buziás, Kerlés, Szeben*. Századok II(1868). 109–119; *Magyar helynevek*. Századok IX(1875). 650–653.

29 Ortway Tivadar: *Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig*. I–II. MTA Történelmi Bizottsága, 1882.

30 SZABÓ T. Attila: *Kalotaszeg helynevei*. I. Adatok. Kvár, 1942.

31 SZABÓ T. Attila *Erdélyi történeti helynévgyűjtése*. I–XI. Szabó T. Attila kéziratos gyűjtéséből közléteszi HAJDÚ Mihály és társai. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 2001–2010.

32 HOFFMANN István: *Magyar helynévkutatás 1958–2002*. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen, 2003.

33 MURÁDIN László: *Az erdélyi magyar helynévgyűjtés eredményeinek falkvankénti irodalma*. NyIrK LVII(2013). 2. sz. 169–189.

34 CSOMORTÁNI Magdolna: *A romániai magyar helynévkutatás néhány időszaki kérdése*. Erdélyi Múzeum LVIII(1996). 3–4. sz. 338–343.

programnak köszönhetően látott napvilágot Aranyos vidékének helynévanyaga.³⁵ Napjainkban a Magyar Tudományos Akadémia a Nemzeti Kutatási Programok közé emelte a *Magyar Nemzeti Helynévtár Programot* (MNHP), amely nem kevesebbre vállalkozik, mint hogy modern eszközökkel és korszerű szemléletmóddal megvalósítsa a kétszáz éve kitűzött célt: összegyűjtse és dokumentálja a magyar nyelvterület helyneveit.³⁶

Bár háttérbe szorul, sosem került ki teljesen a kutatók látószögéből Pesty helynévgyűjteménye. A későbbiek során, a 20. században is egyes települések vagy kistájak névtani (vagy történeti) monográfiájának történeti helynevei közé besorolták, beillesztették Pesty gyűjteményének idevonatkozó helynévadatait.³⁷ Hajdú Mihály 2006-ban számba vette mindazokat a munkákat, amelyek Pesty Frigyes helynévgyűjteményének megjelentetését célozták,³⁸ illetve valamilyen módon beépítették az adatokat nagyobb helynévi összeállításokba, gyűjteményekbe a történeti és jelenkori nevek közé. Bizonyos településtörténeti monográfiákban szó szerint vagy betűhíven közölték a településre vonatkozó teljes Pesty-anyagot.³⁹ Ugyanakkor az utóbbi évtizedekben Pesty Frigyes helynévgyűjteményének egy részét önálló kötetekben is kiadták. Általános szempont, hogy egy kiadvány egy-egy nagyobb táj- vagy közigazgatási egységet (megye) tegyen közzé. A Székelyföld kötetei nem követik az akkori közigazgatási felosztást, ez okozhat zavart a települések azonosításakor, de a közlés sem betűhív, hanem a mai helyesíráshoz igazított.⁴⁰ Teljes egészében pontos, betűhív átírásban, jegyzetekkel, mutatókkal ellátott kötet jelent meg az 1990-es években a Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványa-

35 TAMÁS Csilla–ANDRÁS Zselyke: *Aranyos vidékének helynevei. Erdélyi Magyar Helynévtár*. I/1. EME, Kvár, 2020.

36 Lásd online <https://mnhp.unideb.hu/index.php>

37 Ilyen munkák például SZABÓ T. Attila: *Kalotaszeg helynevei*. I. Adatok. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet, Kvár, 1942; HAJDÚ Mihály: *A Csepel-sziget helynevei*. Akadémiai, Bp., 1982.

38 HAJDÚ Mihály: *Pesty Frigyes Helynévgyűjteményének megjelentetése* Névtani Értesítő 28(2006). 205–215.

39 A teljesség igénye nélkül ilyenek például JANITSEK Jenő: *Bardócszék hely- és családnevei*. Bp., 1993 (Magyar Névtani Dolgozatok 118); JANITSEK Jenő–SZŐCS Lajos: *Atyha jelenkori és történeti hely- és családnevei*. Bp., 1998 (Magyar Névtani Dolgozatok 158); JANITSEK Jenő–FERENCZI Réka: *Székelydálya jelenkori és történeti hely- és családnevei*. Bp., 2003 (Magyar Névtani Dolgozatok 186); HINTS Miklós: *Mezőségi magyar falvak helynevei*. Bp., 1993 (Magyar Névtani Dolgozatok 121); PALKÓ Attila: *A Maros-Torda megyei Magyaró hely- és családnevei*. Bp., 1998 (Magyar Névtani Dolgozatok 160).

40 Ilyen például *Pesty Frigyes helynévgyűjteménye 1864–1865. Székelyföld és térsége*. I. Közzéteszi: CSÁKI Árpád–COROI Artúr–DEMETER Lajos. OSZK–Székely Nemzeti Múzeum, Bp.–Sepsiszentgyörgy, 2012.

ként, *Bihar vármegye* címmel.⁴¹ A kiadvány helységnévmutatója a megváltozott nevű településeket, helynévmutatója a névelemeket is tartalmazza. Van külön személynév- és tárgymutatója, valamint a mellékelt térképhez külön helységnévmutató tartozik. Ez a kiadvány mintaként szolgál azokhoz a kötetekhez, amelyek az MNHP részeként megjelentek,⁴² és meg fognak a továbbiakban jelenni.

PESTY FRIGYES HELYNÉVGYŰJTEMÉNYE – KOLOZS VÁRMEGYE

Az MNHP-nek része az a munkálat is, melynek célja Pesty Frigyes kézíratos helynévgyűjteményének kiadása betűhív átírásban, mutatókkal együtt. Jelenleg Kolozs vármegye kézíratos gyűjtésének kiadása van előkészületben. A folyamat még nem zárult le, az eddig elvégzett munka során különféle érdekes tapasztalatokról számolhatok be.

A teljes Pesty-helynévgyűjtést, így Kolozs vármegye anyagát is, az OSZK Kézirattárában őrzik. Nem különálló kötet, a 116. oldalon kezdődik az anyagrész, előtte a mezőtúri járás anyaga van bekötve, ennek utolsó, 115. oldalán a Túrkeve név szerepel. A 116. oldal tetejére ceruzával van ráírva: *Kolozs vm.*, alatta *Erdély Ország* szerepel, nagybetűkkel (1. kép). Az utolsó település a kötetben Zsobok, az 552. oldalon végződik a vármegye adatanyaga.

Kolozs vármegye kilenc járásra volt felosztva, ezek a következők (2. kép): Bánffyhungyadi járás, székhelye Bánffyhungyad; Gyalui járás, székhelye Gyalu; Hídalmási járás, székhelye Hídalmás; Kolozsvári/Kolozsi járás, székhelye Kolozsvár; Mezőörményesi járás, székhelye Mezőörményes; Mocsi járás, székhelye Mocs; Nádasmenti járás, székhelye Kolozsvár; Nagysármási járás, székhelye Nagysármás; Tekei járás, székhelye Teke.

A települések sorrendje az ábécérendet követi, és nem az adminisztrációs felosztást. Ez először megzavarhatja az anyag használóját, mert, ha olyan település következik betűrend szerint, amelyik egy más járásba tartozik, mint az előző – és ez gyakran megesik –, akkor esetleg eléje helyezve találunk egy táblázatot, amely felsorolja az adott járás településeit. Nyilvánvaló, hogy eredetileg, mivel a gyűjtés a helyi adminisztráció segítségével zajlott, Pesty az anyagot az adminisztrációs beosztásnak megfelelően kapta vissza, aztán időközben a könnyebb kereshetőség kedvéért az egyes vármegyék anyagát a települések szerinti betűrendbe rendezték. Így viszont kimarad-

41 *Pesti Frigyes kézíratos helynévtárából 1864. I–II. Bihar vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN István–Kiss Tamás. Debrecen, 1996–1998.

42 *Pesti Frigyes kézíratos helynévtára 1864. Máramaros vármegye.* Közzéteszi MIZSER Lajos–SEBESTYÉN Zsolt. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2023.

tak olyan táblázatok, általános leírások, amelyeket eredetileg a járások anyagának elejére terveztek, írtak, és ezeket utólag így tudták kötni az adatanyaghoz.

Mivel a helynévgyűjtéseket a leggyakrabban a falusi jegyzők vetették papírra, természetesen, hogy az anyag különböző kezek írását tartalmazza. Ezek minősége változó, vannak szép, tiszta, olvasható, gondosan megszerkesztett szövegek, és vannak nagyon nehezen betűzhető, rendetlen írásképpű anyagok is. Az összefűzött kötet tartalmaz üres oldalakat is, egyébként az egészet többször is, különböző kezek, átszámozták.

Helyenként ugyanaz a szárazpecsét látható, szövege: *Archiv./Gubernial/M. P./Transylv.*

Kolozs vármegye anyaga a Kolozsi járással, Ajton községgel kezdődik (1. kép). A válaszok követik az *Útmutató* kérdéseit, a válaszokat általában meg is számozzák, nemcsak az ajtoni anyagban, hanem jellemzően szinte minden település válaszádoi.

Az ajtoni anyagról elmondható, hogy viszonylag jól olvasható, elég sok dűlőnevet tartalmaz, lelkiismeretes munkát végzett a megbízott. A beküldött gyűjtés formája szinte azonos minden településnél, így itt is a következő: a számozott válaszok után, a gyűjtés végén legtöbbször látható a helység pecsétje, majd a keltezés olvasható, a hitelesítők neve, illetve az aláíró jegyző aláírása zárja a sort.

Mivel Kolozs vármegye lakossága többnemzetiségű, ezt a válaszok is jól tükrözik, különösképpen azért is, mert Pesty a kisebbségek nyelvén is elküldette a kérdőívet. Így a válaszok is magyar, román (4. kép) és német (6. kép) nyelvűek, illetve sok olyan magyar szöveggel találkozni, amely a magyar név mellett tartalmazza a románt is. Olyan román település is előfordul, ahonnan a jegyző a szöveget magyarul írja, de a helynevek románul jelennek meg, és azokat a jegyző maga igyekszik magyarra fordítani, illetve magyarul magyarázni. Az oldalakon a szöveg lehet egy- vagy kéthasábos elrendezésű, többségében egyhasábos, de például a Bábonyról érkezett gyűjtés elrendezése kéthasábos (3. kép).

Annak ellenére, hogy Pesty nagy gondot fordított arra, hogy minél pontosabb, bővebb anyagot tartalmazó kérdőíveket kapjon vissza, nem mindenki tett eleget a felhívásnak. Például Burjánosóbudáról (ma Bodonkút) egy levél van bekötve az alább közölt szöveggel, de ugyanaz a (Halászi nevezetű) jegyző Diós falut illetően is ezt a levelet küldi el. Ilyen vagy nagyon hasonló szöveg többször is megismétlődik más-más kézírással:

„Tekintetes Szolga Biro Úr!

Folyó évi 111. szám alatt kiküldött azon rendeletinek, miszerént Helységünkbe a Helynevekre vonatkozó regibb, és újabb változási adatokrol ki mutatást tégyünk: Előljáráságunk eleget nem tehet, mivel ok irataink nem léve, minden tudakozásaink után sem találhatunk oly egyénekre ki a ki tűzött dolog értékébe leg kisebb biztos felvilágosítást tehessen.

Melynek jelentésem után alázatos tisztelettel vagyok.
A Tekintetes Szolgabiro urnak
B. O. Budán 1864. 28 Octob.” (5. kép)

A Kolozs vármegyei kötetet lapozva, az átírást végezve elmondhatom, hogy gazdag anyagot tartalmaz, annak ellenére, hogy a fentihez hasonló levelek is előfordulnak, illetve van olyan település, ahonnan csupán négy-öt helynévi adatot küldtek be, zömében rendszeres, körültekintő leírásokat kapunk a település határáról, szomszédairól, dűlőiről. Olvashatunk érdekes névmagyarázatokat is, melyek legtöbbször nem szakszerűek, de több jegyző szívügyének tekintette, hogy legjobb tudása szerint indokolja meg a hely elnevezését. Így több helyi népszokásról értesülhetünk, illetve mondákat olvashatunk. Olyan jegyző is van, aki régészeti lelet feltárásáról számol be, sőt annak sorsát is megosztja az olvasóval.

ÖSSZEGZÉS

Pesty Frigyes kéziratos helynévtára másfél száz éves, és elmondható, hogy még mindig nem ismerjük azt teljes egészében. Minden hibája, egyenetlensége ellenére olyan értéket képvisel, amelyhez hasonlót még azóta sem sikerült felmutatni a helynévgyűjtés terén. A mindössze két-három év alatt elkészített gyűjtések értékes szinkrón metszetét mutatják a korabeli Magyarország helynévanyagának. Bízunk benne, hogy az MNHP jelenlegi vállalása lesz a következő, amely most már a nagyközönség és a tudomány számára egyaránt hozzáférhetővé teszi a magyarlakta területek szinkrón helynévanyagát immár a 21. század első két-három évtizedéből.

FRIGYES PESTY'S COLLECTION OF TOPONYMS

Keywords: *collection of toponyms; synchronic collection; the antecedents of toponym collecting initiated by Frigyes Pesty; the impact of Pesty's manuscript collection of toponyms on onomastic researches*

In this study the author presents the toponym collection-movement initiated and organized by Frigyes Pesty in 1864–1865, and the results of this movement. The author reviews the antecedents of the toponym collection-movement, the emergence of scientists' interest in toponyms, and the announcement of the first scientific plans to systematically collect toponyms. These drew Pesty's attention to the collecting of toponyms, and – as an important scholar of the era, with the qualities of a good organizer – he managed to gather the first collection of synchronic toponyms from the territory of the entire country more than one and a half century ago. The result was more than sixty volumes of manuscripts, the largest

collection of synchronic toponyms up to the present. The second part of the study refers to the impacts of this scientific achievement, the consequences it had, the use of the collection and the editing of the volumes that have been preserved as manuscripts until now.

COLECȚIA DE TOPONIME A LUI FRIGYES PESTY

Cuvinte-cheie: *colecție de toponime; colecție sincronă; antecedentele colectării de toponime inițiat de Pesty Frigyes; impactul colecției de manuscrise de nume de toponime a lui Pesty asupra cercetării în onomastică*

În acest studiu autorul prezintă mișcarea de colectare a toponimelor inițiată și organizată de Frigyes Pesty în anii 1864-1865 și rezultatele acesteia. Autorul face un bilanț al antecedentelor mișcării de culegere de toponime, apariția interesului oamenilor de știință pentru toponime și anunțarea primelor planuri științifice de a colecta sistematic toponimele localităților. Acestea au îndreptat atenția lui Pesty către colectarea toponimelor. Fiind un savant marcant al epocii, cu calități de organizator, acesta a reușit să realizeze prima culegere de toponime sincronică de pe teritoriul întregii țări în urmă cu mai bine de o sută cincizeci de ani. Cele peste șazeci de volume manuscrise realizate în acest fel constituie cea mai mare colecție de toponime sincronică până în prezent. A doua parte a studiului discută impactul acestei realizări științifice, utilizarea colecției și editarea volumelor care până în prezent au fost păstrate ca manuscrise.

FÉNYKÉPEK JEGYZÉKE/LIST OF ILLUSTRATIONS/LISTA ILUSTRĂȚIILOR

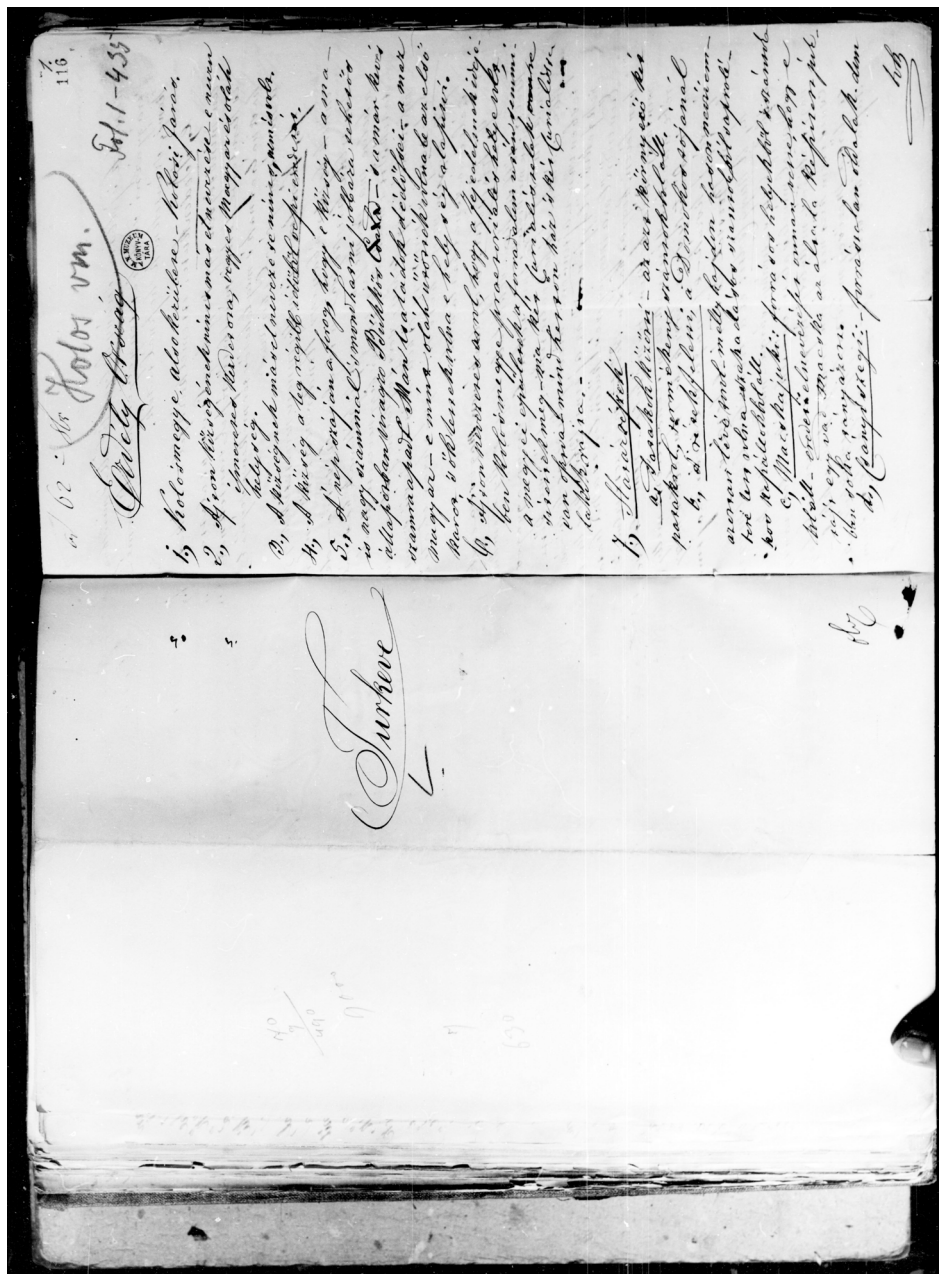
Pesty Frigyes kéziratos helynévgyűjteményéből. Lelőhely: OSZK, Kézirattár, Fol. Hung. 1114/22. (Az illusztrációk a kéziratos anyag mikrofilmes másolatáról készültek.)

From the manuscript of Pesty Frigyes' collection of toponyms. Source: Széchényi National Library, Manuscripts, Fol. Hung. 1114/22. (Pictures taken from the microfilm version of the collection.)

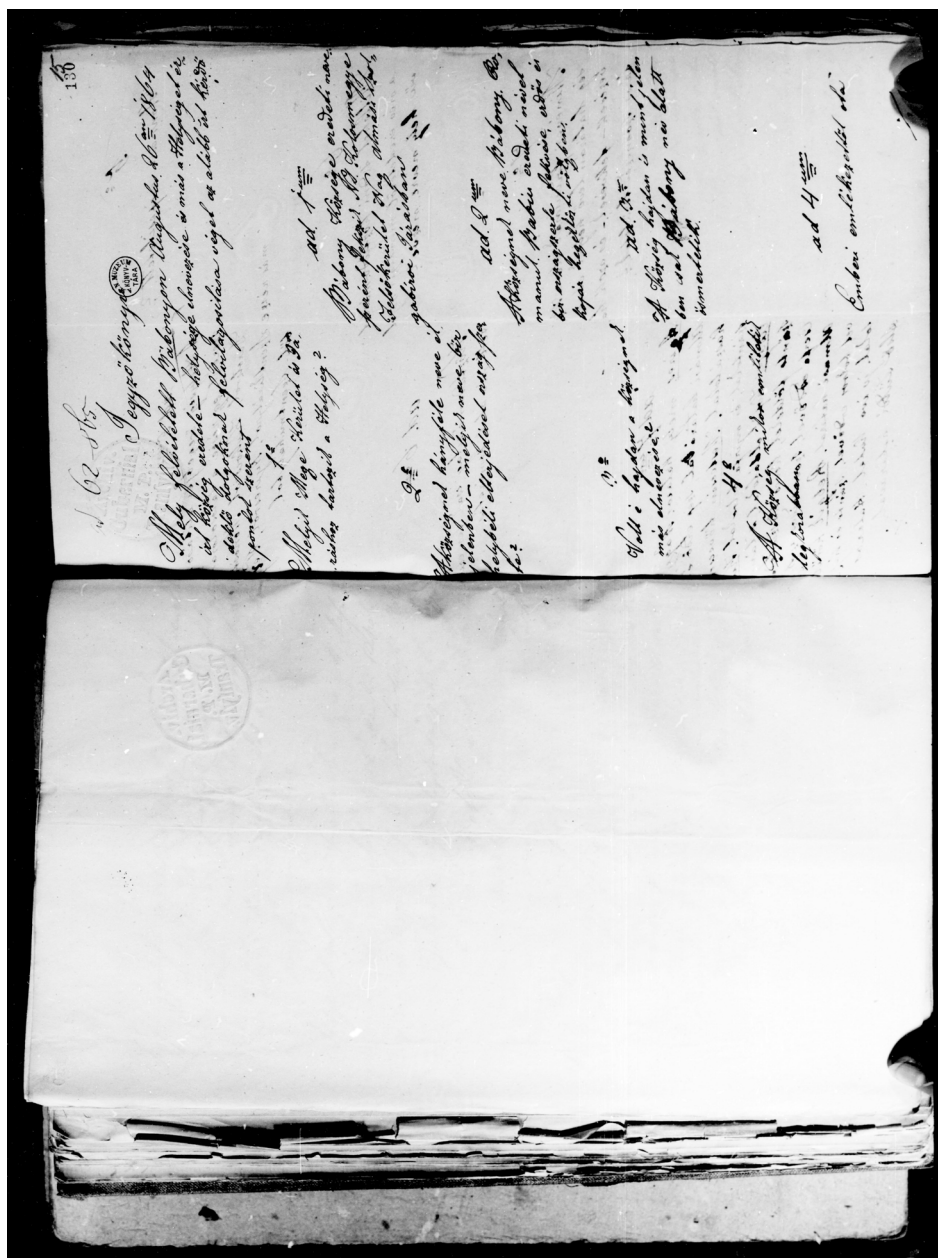
Din manuscrisul colecției de toponime al lui Pesty Frigyes. Sursă: Biblioteca Națională Széchényi, Budapesta, Colecții speciale, Fol. Hung. 1114/22. (Fotografiile făcute de pe copiile de microfilme ale manuscrisului.)

1. A Kolozs vármegyei rész első oldala, Ajton.
The first page of the collection from Cluj county, Aiton.
Prima pagină a materialului din județul Cluj, Aiton.
2. Az ajtoni anyag végét tartalmazó oldal, mellette egy táblázat a vármegye kerületeiről és járásairól.
The page containing the end of the material from Aiton, next to a table about the districts of the county.
Pagină cu sfârșitul materialului din Aiton, alături un tabel despre raioanele județului.
3. Bábonyból küldött válaszelevél, kéthasábos elrendezésben.
Reply sent from Băbiu, in two columns.
Răspuns trimis de la Băbiu, aranjat pe două coloane.

4. Egyik oldalon Pesty utasítása a helynévgyűjtést illetően, másik oldalon Kalotabökény helynévanyaga, románul.
On one page Pesty's instructions regarding the collection of toponyms, on the other the toponyms of Buteni village, in Romanian.
Pe o pagină instrucțiunile lui Pesty privind culegerea toponimelor, pe cealaltă pagină toponimele satului Buteni, în limba română.
5. Halászi jegyző levele a helynévgyűjtés kivitelezésének lehetetlenségéről.
Letter from notary Halászi, saying that it is impossible to collect the toponyms of the village.
Scrisoare din partea notarului Halászi, în care se menționează că este imposibil de realizat culegerea toponimelor satului.
6. A tekei anyag németül.
The toponyms of Teaca village, in German.
Toponimele localității Teaca, în limba germană.

1. kép

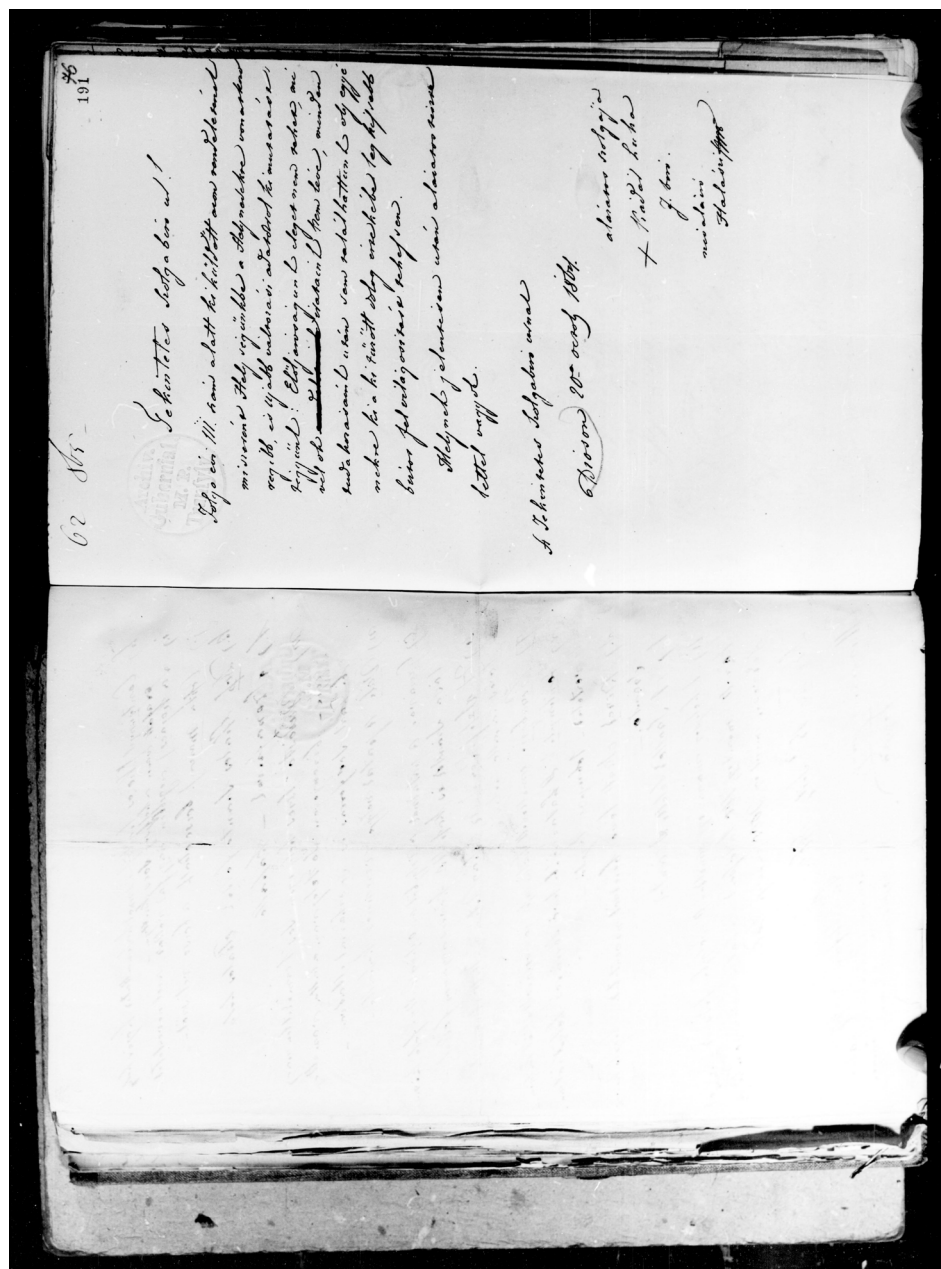

3. kép

Utasítás

a haza helyneveinek gyűjtésére és összeállítására.

[illegible][illegible]

5. kép

